

Алишер Навоий ва нотиқлик санъати масалалари

Илмий раҳбар: Ҳ.Т.Аҳмедова ҚўқонДПИ катта ўқитувчиси,

Сатторова Дилнура Қўқон ДПИ, талаба

Аннотация: Ушбу мақолада Алишер Навоийнинг сўз, нутқ маданияти ҳақидаги мулоҳазалари ва бунинг аҳамияти юзасидан фикр юритилган. Алишер Навоийнинг тил хосиятлари ва офатлари, тилдан ўринли фойдаланишнинг фазилатлари ҳақидаги фикрлари шарҳланган.

Калит сўзлар: филология, сўз, нутқ, нутқ маданияти, маданий нутқ, кўнгил, хазина, сўзчи, чечанлик, нутқнинг тозалиги, равонлик, тўғрилиқ, ширин сўз, яхши тил, ёмон тил, ёлғон сўз, самимий сўз, ифодали нутқ, юмшоқ сўз.

Аннотация: В статье обсуждаются взгляды Алишера Навои на слово, культуру речи и его важность. Комментируются взгляды Алишера Навои на особенности и катастрофы языка, качества рационального использования языка.

Ключевые слова: филология, слово, слово, речь, культура речи, культурная речь, душа, сокровище, говорящий, красноречие, чистота речи, беглость, правильность, сладкое слова, хороший язык, сквернословие, ложь, искреннее слова, выразительная речь, мягкое слова

Resume: The article discusses the views of Alisher Navoi on the word, the culture of speech and its importance. Comments on Alisher Navoi's views on the characteristics and disasters of language, the qualities of rational use of language.

Key words: philology, word, word, speech, culture of speech, cultural speech, heart, treasure, speaker, eloquence, purity of speech, fluency, correctness,

sweet words, good language, bad language, lying words, sincere words, expressive speech, soft words.

Алишер Навоийнинг қомусий ижодкор эканлиги яхши маълум. Адибнинг асарларидан фалсафа ва тарихда, сиёсатшунослик ва руҳшуносликда, социология ва тилшуносликда, адабиётшунослик ва табиий фанларни ўрганишда фойдаланиш имкониятлари ҳақида турли соҳа мутахассислари қизиқарли ва жиддий тадқиқотларни амалга оширишган. Шу силсилада адибнинг нотиқлик санъати учун ҳам ниҳоятда катта улуш қўшганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз кўринади.

Навоий сўз санъатининг, воизликнинг амалиётини ниҳоятда яхши ўзлаштирган. Шунинг учун ҳам у ўз асарларида тингловчи кўнглини ром этишни, уларга ижобий таъсир ўтказишнинг барча шакл ва воситаларини ниҳоятда пухта ўзлаштирган. Энг муҳими, буларнинг барчаси адиб тасвирида юксак бадиият намуналари сифатида тақдим этилади:

Ҳар кимки, чучук сўз элга изҳор айлар,

Ҳар нечаки ағёрдурур ёр айлар.

Сўз қаттиғи эл кўнглига озор айлар,

Юмшоғи кўнгулларни гирифтор айлар [1].

Мазкур рубоийнинг асл моҳияти “Лайин ул-каломи қайду қулуби”, яъни “Юмшоқ сўз қалбларни маҳбуб қилади” деган ҳадиси шариф мазмунини ёритиб беришдан иборатдир. Бунинг учун муаллиф уч хил сўз синфларини ажратиб олади. Булар “чучук сўз”, “қаттиқ сўз” ҳамда “юмшоқ сўз” лардир.

Инсоннинг чучук (яни ширин, ёқимли) сўзларни ишлатишида катта имтиёзлар мавжуд. Бунинг натижасида у ёвларни дўстга, ғанимларни яқинларга, ағёрларни ёрга айлантира олади. Бу ердаги “эл” сўзи ўз маъносида қўлланган эмас. У матнда “бошқалар”, “атрофдагилар”, “мулоқотда бўлувчилар” сингари маъно нозикликларига эга. Демак, рубоийнинг дастлабки икки мисрасидаги асосий фикр ҳадиси шарифдаги асосий фикрнинг маъзини ёритиб беришга хизмат қилади. Бунда ширин сўз ҳатто душманни ҳам яқинлаштириши мумкин деган ақида, ҳукм олға сурилади.

Учинчи мисра (“Сўз қаттиғи эл кўнглига озор айлар”) сўз қўллаш билан боғлиқ бўлган битта ниҳоятда хатар ҳақида маълумот беради ва ундан сақланишга даъват руҳини мужассамлаштиради. Биз бу мисрада ҳам “эл” сўзининг яна бир марта истифода этилганини кузатамиз. Аммо энди у юқоридагидек “бошқалар”, “атрофдагилар”, “мулоқотда бўлувчилар” сингари маъноларни эмас, балки, “ҳар бир киши”, “ҳар қандай киши”, “кўпчилик” сингари маъноларни акс эттириб турибди. Бунинг хулосаси шуки, қаттиқ сўздан ҳеч бир киши хурсанд бўлмайди, ундан ҳамма озурда бўлади, холос. Охирги мисра бутун рубоийга яқун сифатида майдонга келган. Дастлаб у ўзидан олдинги мисрадаги маънонинг инкор шаклидаги такрори сифатида намоён бўлади. Иккинчидан эса, юмшоқ сўз имкониятини, таъсир кучи ва қувватини кўрсатишга бағишлангани билан бошқаларидан ажралиб ҳам туради. Унинг ҳадис маъносига ҳам уйғунлигини эътироф этиш жоиз. Муҳими, у бутун рубоийнинг якуний хулосаси сифатида жаранглайди.

Рубоийнинг ўзак нуқталаридан яна бири унинг зид маъноли сўзларга таянишида кўринади. Бунинг учун муаллиф “ағёр” ва “ёр”, “қаттиғ” ва “юмшоғ”, “озор” ва “гирифтор” сўзларини танлаб олади.

Радиф учун “айлар” сўзининг танлангани ҳам бежиз эмас. Муаллиф унинг ўзидан олдинги сўз билан қўшма от ташкил этишидан фойдаланиб анча мураккаб тушунчани бир қадар содда ва ихчам тарзда тасвирлашга йўл очган. Айни пайтда қофия ва радифнинг ўзаро “ҳамкорлиги” шоир кўзда тутган маънонинг аниқ ва таъсирчан тарзда ифодаланиши учун энг муносиб имкониятни юзага чиқарган.

Алишер Навоий “Назм ул-жавоҳир” асарида нутқ маданияти ва нотик маънавиятига доир бир ҳадис (“Мо надама ман саката” – “Сукут сақлаган одам сўнг надомат қилмайди”)ни бундай шарҳлайди:

Ҳар кимсаки, нуктаси фаровон бўлмас,

Тил ранжиға қолмоғлиғи имкон бўлмас.

Кўп сўзлагучиға ғайри нуқсон бўлмас,

Ҳар кимки хамуш бўлди, пушаймон бўлмас [2].

Яъни, кимда бошқалар билмайдиган нозик маъноларнинг ифодасида сероблик бўлмаса, (яъники худа-беҳуда гаплар айтилавермаса), у кишининг тил туфайли ҳар хил ноқулайликларга дучор бўлиш имконияти ҳам йўқолиб бораверади (камаяди ёки йўқ бўлади). Кўп сўзлайдиган одамда хатодан бошқа нарса бўлмайди (Навоий бошқа бир ўринда кўп сўзлаган кўп хато қилади, деб таъкидлаган эди). Тўртликнинг яқунловчи мисрасида асосий хулоса ўз аксини топган: кимки жим қолса, унда ҳеч қачон пушаймонлик бўлмайди.

Нутқ ва нотикликка оид машғулотларда ҳар бир матннинг тегишли даражадаги тарбиявий куч ва қудратга эга бўлишига алоҳида эътибор бериш жоиз. Негаки, “таълим мазмуни таълим мақсадига кўра белгиланади” [3].

Шунда ҳам таълимий мақсад амалга ошади, ҳам ўқувчи ва талабалардаги маънавий фазилатларининг кўпайиши сари табиий йўл очилади. Охир-оқибатда эса уларнинг дунёқарашлари кенгаяди, бадий асарни тушуниш ва таҳлил қилишга оид кўникма ва малакалари янада такомиллашиб боради, яъники уларнинг умумий ривожланишларига ҳам муносиб бир ҳисса қўшилади. Мана шу мақсадлар учун Навоий асарларида жуда катта ички имкониятлар мужассамлашган дейиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, Ўн бешинчи том, Назм ул-жавоҳир. – Т.: ЎЗФА “Фан” нашриёти, 1999. 171-бет
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, Ўн бешинчи том, Назм ул-жавоҳир. – Т.: ЎЗФА “Фан” нашриёти, 1999. 173-бет.
3. Розиков О. Ўзбек тилидан дарс типлари. – Тошкент, Ўқитувчи, 1976, 14-бет.
4. H.T.Ahmedova. The role and importance of the east individual creators in the development of rhetoric subject. Journal of Positive School Psychology.2022.
<https://journalppw.com/index.php/jpsp/article/view/13940>